

O'ZBEK O'QUV LUG'ATCHILIGIDA DARAJALANISH TAMOYILI

Eshboyev Qahramon Bakir o'g'li, Renessans ta'lim universiteti dotsenti v.b., filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

PRINCIPLE OF GRADING IN UZBEK STUDY VOCABULARY

Eshboyev Kahramon Bakir o'g'li, associate professor of Renaissance Educational University, v.b., Doctor of Philosophy in Philology (PhD)

ПРИНЦИП ОЦЕНИВАНИЯ В УЗБЕКСКОЙ УЧЕБНОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Кахрамон Эшбоев Бакир оглы, и.о. доцента образовательного университета «Ренессанс», доктор философии по филологическим наукам (PhD)

<https://orcid.org/0000-0001-5038-7520>

e-mail:
eshboyev202020@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek o'quv lug'atchiligida darajalanish hodisasining ilmiy talqini, darajalanish qonuniyatining o'quv lug'atchiligida tatbiq etilish holati va o'quv lug'atlarida leksikografik izohlash kabi talqinlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: leksikografiya, lug'atchilik, o'quv lug'ati, darajalanish, darajalanish lug'ati, darajalanish qatori.

Abstract: This article covers the scientific interpretation of the phenomenon of gradation in Uzbek educational vocabulary, the state of implementation of the law of gradation in educational vocabulary, and interpretations such as lexicographic interpretation in educational dictionaries.

Key words: lexicography, educational vocabulary, grading, grading dictionary, grading series.

Аннотация: В данной статье описывается научная интерпретация феномена градации в узбекской учебной лексике, состояние реализации закона градации в учебной лексике, а также такие интерпретации, как лексикографическая интерпретация в учебных словарях.

Ключевые слова: лексикография, учебная лексика, выставление оценок, оценочный словарь, оценочный ряд.

KIRISH. Bilamizki, o'quv lug'atchiligi leksikografiyaning alohida mustaqil sohasi sifatida tan olingan. Professor B.Bahriddinova o'zining "O'zbekistonda o'quv lug'atchiligi: lingvistik asoslari, tarixi va istiqbollari"[1] nomli dissertatsiyasida zamonaviy o'quv leksikografiyasi masalasi va vazifalari muhokamasini kun tartibiga olib chiqadi. B.Bahriddinova tomonidan o'quv lug'atchiligi bilan bog'liq muammo va vazifalarga quyidagicha

munosabat bildiriladi: "Ma'lumki, XX asr boshlarida umumiy leksikografiyadan o'quv lug'atchiligi ajralib chiqdi va o'quv lug'atlarining zamonaviy avlodlarini yaratishga alohida e'tibor qaratildi. Tilshunoslik va pedagogika fanlari oraliq'idagi lingvodidaktik yo'nalish – o'quv lug'atchiligi tarmog'ining maxsus soha sifatida rivojlanayotganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayni paytda o'quv lug'atlari milliy qadriyatlarga sodiq, dunyoqarashi keng, ongi yetuk, mustaqil

fikrli, ogʻzaki va yozma nutqi ravon avlodni tarbiyalashda muhim ijtimoiy-siyosiy va madaniy vazifani bajaradigan maktab darsliklariga yordamchi vosita sifatida taʼlim tizimida oʻziga xos oʻrin egallaydi”[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI. Olimaning ushbu tadqiqotida oʻquv lugʻatchiligi sohasining tadqiqi jahon tajribasi misolida atroflicha tavsiflab berilgan. Tilshunos oʻquv lugʻatchiligi boʻyicha jahon tilshunosligida amalga oshirilgan tadqiqotlarni alohida eʼtirof etadi. Xususan, S.Jonson, J.Dyubua, K.Dyubua, G.Matore, B.Kyumada, K.D.Bak, J.Malkiel, P.N.Denisov, L.A.Novikov, V.V.Morkovkin, L.V.Sherba, V.G.Gak kabi[1] tilshunoslarning nazariy yondashuvlarini chuqur tahlil qiladi. Shuningdek, bu borada V.Blanar, Ye.M.Vereshagin, V.G.Kostamarov, L.V.Malaxovskiy kabi olimlarning ilmiy izlanishlarini ham qayd qilib oʻtish joiz.

B.Bahriddinova oʻzbek tilshunosligida oʻquv lugʻatchiligi sohasida amalga oshirilgan tadqiqotlarga quyidagicha munosabat bildiradi. “Oʻzbek tilshunosligida oʻquv lugʻatchiligining nazariy va amaliy masalalari monografik koʻlamda oʻrganilmagan boʻlsa-da, sobiq shoʻro davrida milliy maktablarda rus tilini samarali oʻqitish maqsadida yaratilgan ikki tilli ruscha-oʻzbekcha oʻquv lugʻatlari M.X.Toʻxtaxoʻjayeva, L.M.Odinayeva, K.A.Sharofiddinova, S.F.Akobirov, M.S.Soliyev kabilarning ishlari uchun tadqiq manbai boʻlib xizmat qildi”[1]. Istiqlol yillarida esa, A.Hojiyev, Sh.Rahmatullayev, A.Nurmonov, H.Neʼmatov, A.Madvaliyev, R.Sayfullayeva, M.Mirtojiyev, M.Umarxodjayev, N.Mahmudov, B.Mengliyev, Sh.Shaxobitdinova, L.Raupova, S.Normamatov, B.Bahriddinova kabi olimlarimiz tomonidan oʻzbek leksikografiyasi muammolari doirasida nazariy-amaliy masalalar tadqiq qilindi.

B.Bahriddinova doktorlik dissertatsiyasida *oʻquv lugʻati* terminini quyidagicha tavsiflaydi: “Soʻzligi maʼlum bir mezonlar asosida tartiblangan, shakllangan oʻquv-uslubiy talabga javob bera oladigan, taʼlim oluvchining kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish

uchun xizmat qiladigan, maʼlumotni tezkor va qulay taqdim etish vositasiga oʻquv lugʻati deyiladi”[1].

Oʻzbek tilshunosligida soʻzlarning darajalanish munosabatiga asoslangan ilk oʻquv lugʻat Sh.Bobojonov va I.Islomov hammuallifligida tuzilgan “Oʻzbek tilining soʻzlar darajalanishi oʻquv lugʻati”dir. Mazkur lugʻatning “Soʻzboshi”sida lugʻatning tarkibi, tuzilishi, leksikografik xususiyatlari bilan birga lugʻatni yaratish zarurati xususida ham maʼlumotlar yoritilgan. Ushbu lugʻat bu turdagi lugʻatlarning ilk namunasi boʻlganligi tufayli unda ayrim kamchilik va xatolar ham mavjud, oʻquv lugʻati oldiga qoʻyiladigan lingvodidaktik talablarga toʻliq javob beradi, deb boʻlmaydi. Darhaqiqat, lugʻat tuzishning ham oʻziga xos leksikografik, lingvodidaktik meʼyoriy talablari, mezonlari mavjud. Ushbu lugʻatda soʻzlarning darajalanish qatorlari keltirilgan boʻlsa-da, qatoridagi soʻzlar leksikografik izoh bilan taʼminlanmagan, unda soʻzlar darajalanishi alifbo tartibida illyustrativ misollarsiz graduonimik qator holida aks ettirilgan. Ushbu lugʻat oʻzbek tilida yaratilajak zamonaviy darajalanish oʻquv lugʻatini yaratish uchun boshlangʻich manba boʻlib xizmat qilishi bilan ahamiyat kasb etishini inkor etib boʻlmaydi. Shu oʻrinda aytib oʻtish kerakki, bu lugʻat oʻzbek tilida darajalanish munosabatiga asoslangan lugʻatning ilk namunasi sifatida oʻziga xos yutuq va kamchiliklarga ega boʻlishi tabiiy. Tilshunosligimizda bu turdagi lugʻatlarning metodik taʼminoti ham hali toʻliq yaratilmagan. Mazkur lugʻat ham foydalanuvchining toʻliq lugʻat ustida ishlashiga amaliy yordam beruvchi uslubiy koʻrsatmaga ega emas. Bu, albatta, tilshunosligimiz oldida turgan lingvodidaktik tadqiqotlar, pedagogik leksikografiya yoʻnalishlari taraqqiyoti bilan bogʻliq vazifalardandir.

Tadqiqotchi Q.Eshboyev oʻzining “Soʻzlararo darajalanish oʻquv lugʻatini tuzish asoslari”[8] nomli falsafa doktori dissertatsiyasida yangi zamonaviy soʻzlar darajalanish oʻquv lugʻatining oʻquv-uslubiy talabga javob beradigan darajalanish oʻquv lugʻati yuqorida qayd qilingan lugʻatdan farq qilishini taʼkidlaydi. Tadqiqotchi taklif qilayotgan lugʻat “Soʻz boshi” mavzusi

ostida, graduonimik qatordan tashkil topib, qatorning quyi qismidan darajalanish qatoridagi har bir soʻzga izoh berilishi, zarur boʻlgan hollarda illyustrativ misollar keltirilishi hamda soʻzlar lugʻat belgilari bilan taʼminlanishini aytib oʻtadi. Shuningdek, har bir toifa guruhi uchun alohida tuziladigan oʻquv lugʻatida bogʻcha tarbiyalanuvchilari uchun, boshlangʻich sinflar uchun va tayanch sinflar uchun foydalanuvchilarning yosh xususiyati ham eʼtiborga olinishi, shu asosda soʻzlar darajalanish qatorlari tuzib chiqilishi koʻzda tutiladi, deydi. Yaʼni bogʻcha tarbiyalanuvchilari uchun eng sodda, tushunarlik darajasi oson boʻlgan soʻzlar qatori, boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun sal murakkab maʼnoli soʻzlar qatori va tayanch sinflar uchun darajali munosabatga kirishuvchi barcha soʻzlar qatori tanlanishini nazarda tutgan.

Tilshunos O.Shukurovning “Oʻzbek tilining maʼnodosh soʻzlar oʻquv lugʻati” kirish qismida sinonimiya, antonimiya va graduonimiya munosabatiga doir fikr-mulohazalar bildirilgan. Jumladan, “Oʻtgan asrning oxirlariga qadar soʻzlararo maʼnoviy munosabatlar sinonimiya va antonimiya bilan chegaralanib qolgani, sistem tahlil usuli asosida olib borilgan keyingi kuzatishlarda tilda maʼnoviy munosabat rang-barang ekanligi oydinlashgani, ularning graduonimiya, giponimiya, partonimiya, funkcionimiya, iyerarxionimiya kabi turlari aniqlangani, ushbu lugʻat avvalgi lugʻatlardan soʻzlikni shakllantirishda mazkur munosabatlardan sinonimlarni ajratib olishi bilan farqlanishi izohlanadi: “Lugʻaviy maʼnodoshlik sememasi tarkibidagi atash va vazifa semalari bir xil, ifoda semalari har xil boʻlgan, bir turdagi narsa-buyum, belgi-xususiyat, harakat-holatni ifodalovchi leksemalararo munosabatdir. Darajalanish esa umumiy atash semalari bir xil, lekin maʼlum bir semaning turli darajasini ifodalovchi leksemalardir. Bundan tashqari, maʼnodoshlik va darajalanish orasidagi ikkinchi farq shundaki, maʼnodoshlik qatoridagi leksemalar oʻzaro ifoda semalari bilan farqlansa, darajalanish qatorida bu shart boʻlmaydi. Shunga koʻra, maʼnodosh sifatida qarab kelingan koʻpgina darajalangan soʻzlar alohida munosabat tizimi

sifatida qaralib, mazkur lugʻatdan chetda qoldi”[6].

Q.Eshboyev yangi zamonaviy soʻzlar darajalanish oʻquv lugʻati quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topishi maqsadga muvofiq deya taʼkidlaydi: 1)kirish; 2)oʻquv-metodik taʼminot (lugʻatdan foydalanish boʻyicha koʻrsatma); 3)graduonimlar qatori (lugʻatdagi graduonimik qatorni yosh nuqtayi nazaridan guruhlashtirish); 4)qatorning umumiy sharhi; 5)qatoridagi har bir leksemaga izoh; 6)illyustrativ misol; 7)lugʻat belgilari[8].

Tilshunos J.Djumabayeva oʻzining monografiyasida graduonimiyaning korpusdagi oʻrniga toʻxtalib, shunday deydi: “Leksik graduonimiyaning boshqa leksik-semantik kategoriyalar kabi korpusda ham oʻz oʻrniga ega boʻla olishi muhim hisoblanadi. Bu nafaqat lingvistik tadqiqotlar, balki parallel korpuslarda tarjimonlar uchun darajalanishning mosligi, qiyoslanayotgan matnlarda adekvatlikni taʼminlovchi muhim omil ekanligini tadqiq qilish uchun ham zarur manba boʻlib xizmat qiladi”[8]. Tilshunos oʻzbek tilida yangi yaratilishi kerak boʻlgan graduonimlar lugʻatidagi leksemalar korpusga maxsus dasturlar yordamida kiritilishi, kiritilgan maʼlumotlarda uchraydigan leksik graduonimlar tahlili lingvistika sohasida tadqiqot olib boruvchilar uchun muhim manba boʻlib xizmat qilishini ham taʼkidlaydi. Qayd qilingan masalalar, albatta, tilshunoslar, ayniqsa, leksikografiya sohasi mutaxassislari, tadqiqotchilari dolzarb vazifalarni bajarishi lozimligini taqozo qiladi.

Soʻzlar darajalanishi oʻquv lugʻati masalasi doirasida darajalanish qatori degan tushuncha ham yetakchi oʻrinni egallab turadi. Shu bois ushbu termin maʼnosiga eʼtibor qaratib oʻtishni joiz deb oʻylaymiz. Soʻzning maʼnosidagi muayyan belgining darajasi asosida hosil qilinuvchi ushbu qator bir necha xususiyatga ega boʻlishi lozim. Darajalanish qatori – qator tarkibi eng kamida uchta darajalanuvchi birlikdan iborat boʻlishi shart. Qator tarkibidagi leksemalarning oʻzaro ichki munosabatlari asosida tartiblangan qatori. Darajalanish qatori – joylashuvi, qoʻllanilish darajasi va uslubiy nozikliklariga asoslangan

leksik hamda frazeologik graduonimlar qatori. Qayd qilinganlardan ma'lum bo'ladiki, darajalanish qatori o'ziga xos lingvistik tabiatli yaxlit mikrotizimdir. Ma'lumki, graduonimik paradigma sinonimik paradigma kabi doimo ochiq. Shu bois davrdan davrga graduonim lug'atlar so'zligi – graduonimik qatorlar, avvalo, davr taqozosi, nutq, jamiyat talabi asosida iste'moldan chiqib, yangilari bilan boyib boradi. Shuningdek, so'zlar semantikasidagi o'zgarishlar yangi-yangi darajalanish qatorlarining yuzaga kelishi uchun omil bo'lib xizmat qiladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, keyingi yillarda o'quv lug'atlar umumiy tuzilishi mualliflarning lug'at tuzish bo'yicha tajribasi, lug'at turi – elektron yoki bosma lug'at ekani va boshqa omillarga ko'ra takomillashib borayotgani kuzatilmogda. Yangi avlod darajalanish o'quv lug'atining megaqurilishini shakllantirishda tadqiqotchil G.Mirhanovanning amalga oshirgan ishlariga tayanishimiz mumkin. Tadqiqotchining ishida iboralarning o'quv lug'ati megaqurilishi bilan bog'liq quyidagilar qayd qilinadi: "O'quv lug'atining megaqurilishi kirish (1); "Lug'atdan qanday foydalaniladi?", "Lug'atdan foydalanish bo'yicha ko'rsatma", "Lug'at bilan ishlash bo'yicha yo'riqnoma" kabi nomlar bilan yuritiladigan o'quv-metodik ta'minot (2); lug'atda foydalanilgan shartli qisqartmalar va ularning izohi (3); lug'at korpusi, ya'ni so'zlik (4); ilova (5)lardan tashkil topishi kerakligini aytib o'tadi. U umumiy strukturasi amaldagi leksikografik an'analarga asoslangan bir necha parametrlilik qismlar bilan birga leksik birliklarni lug'atda o'quv maqsadida taqdim qilishning innovatsion metodlariga asoslangan yangi qismlar bilan boyib borishini ham ta'kidlaydi"[9].

XULOSA. Darajalanish lug'ati uchun graduonimik qatorda, bosh so'z (dominant) ning ma'nosini sinonimik qatordagi dominant kabi tushunmaslik kerak. Chunki graduonimlar o'zaro denotativ va konnotativ ma'nosi jihatidan ham farqlilik kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Бахриддинова Б. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол. фан. докт (DSc) ... дисс. – Самарқанд, 2020. – 260 б.
2. Новиков Л.А. Учебная лексикография и её задачи // Вопросы учебной лексикографии / Под ред. П.Н. Денисова и Л.А. Новикова. – М.: Изд. МГУ, 1969. – С. 3-11.
3. Денисов П.Н. Учебная лексикография: итоги и перспективы. Проблемы учебной лексикографии. – М.: Изд.-во Моск.ун-та, 1977. – 189 с., – С 4.
4. Морковкин В.В. Основы теории учебной лексикографии: Дисс. ... докт. филол. наук (в форме научного доклада). – М.: Институт русского языка им. А.С. Пушкина, 1990. – С. 8.
5. Бобожонов Ш., Исломов И. Ўзбек тилининг сўзлар даражаланиши ўқув луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – 39 б.
6. Шукуров О., Бойматова Б. Ўзбек тилининг маънодош сўзлар ўқув луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – 45 б.
7. Мирханова Г. Ўзбек тилининг синонимлар ўқув изоҳли луғатини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) ... дисс. – Қарши, 2022. – 138 б.
8. Эшбоев Қ. Сўзлараро даражаланиш ўқув луғатини тузиш асослари: Филол. фан. фалс.док. ... дисс. автореф. – Андижон, 2022. 134 б.
9. Джумабаева Ж. Турли тизимли тилларда лексик ва стилистик градуонимия. Монография. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017. – 210 б.
10. Ражабова З.И. Ўзбек ўқув фразеографиясининг лингвистик аспекти: Филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) ... дисс. – Қарши, 2022. – 145 б.